

Problematyka ochrony architektury modernistycznej na przykładzie województwa pomorskiego

Tomasz Błyskosz

Rozpoznanie zasobu

W celu sprawowania skutecznej ochrony i opieki nad zabytkami modernistycznymi kwestią podstawową jest ich rozpoznanie, a następnie dokonanie waloryzacji. Nie jest to zadanie łatwe. W regionie pomorskim, podobnie jak w wielu innych z uwagi na charakter prowadzonych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków rejestrów zabytków i ewidencji obiektów zabytkowych nie jest możliwe bezpośrednie określenie zasobu obiektów modernistycznych. W zdecydowanej większości wykazy te nie posiadają podziału stylistycznego. Dodatkowym utrudnieniem (poza Gdynią i pojedynczymi obiektami) jest znikome specjalistyczne rozpoznanie obejmujące dziedzictwo z początku XX w.

W 2009 roku Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Gdańsku zapoczątkował prace nad rozpoznaniem zasobu zabytków modernistycznych na terenie naszego regionu oraz podjął próbę jego wstępnej waloryzacji.

Podstawowym materiałem pomocniczym w tym zakresie była analiza ewidencji konserwatorskiej – zarówno tzw. białych kart jak również kart adresowych. Z uwagi na brak w tych wykazach podziału na style architektoniczne wystąpiła konieczność zapoznania się z każdą kartą z osobna. Warto dodać, że większość kart ewidencyjnych powstawała w latach 80. ubiegłego wieku, w okresie gdy ich autorzy nierzadko pomijali obiekty modernistyczne ograniczając się jedynie do zadokumentowania tych charakterystycznych i najcenniejszych. Dlatego prace gabinetowe polegające na analizie powyższego materiału musiały być obarczone niewielkim błędem. Podczas przeglądu dokumentacji ewidencyjnej dla średniej wielkości miast regionu: Kościerzyny, Pelplina, Redy, Rumii, Skarszew, Skórcza i Żukowa nie znaleziono kart ujmujących obiekty modernistyczne. Natomiast z uwagi na długą metrykę wykonania ewidencji Helu, Kartuz, Pucka oraz Starogardu Gdańskiego, w oce-

nie autora, niezbędne jest wykonanie jej weryfikacji z uwzględnieniem architektury początku XX w.

Jednakże tam, gdzie było to możliwe korzystano z opracowań aktualnych. Od 2003 r., z chwilą wejścia w życie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, obowiązek rozpoznania zasobów zabytkowych w terenie został nałożony na lokalne władze samorządowe¹. Co prawda z uwagi na brak określenia przez ustawodawcę cezury czasowej stopień realizacji tego zadania przez gminy w naszym regionie jest niewielki i wynosi 38%, jednakże analiza powyższych dokumentacji opracowanych w ciągu ostatnich 6 lat pozwoliła na zebranie stosunkowo aktualnych danych dotyczących stanu zachowania znacznej części zasobu zabytków modernistycznych.

Na tej podstawie do dnia dzisiejszego w szczególności przeanalizowano obszar miasta i gminy Bytów, Dzierżonia, Gniewu, Tczewa, gminy Jastarnia, a także Gdańska, Sopotu i Gdyni. Z uwagi na brak bieżącego dostępu do ewidencji miejscowości włączonych do województwa pomorskiego po reformie administracyjnej dotychczas nie uwzględniono obiektów modernistycznych usytuowanych na tych obszarach. Nie mniej jednak przedmiotowa analiza dotyczyła terytorium regionu o największej gęstości zaludnienia.

W wyniku przeglądu poszczególnych gminnych ewidencji zabytków i ewidencji konserwatorskich ustalono, że na przeanalizowanym terenie województwa pomorskiego znajduje się ponad 561 obiektów modernistycznych², z których 35 wpisanych zostało do rejestru zabytków, w tym 29 położonych jest na obszarze Gdyni. Szczegółowe dane przedstawia tabela nr 1.

1. Art. 22 ust 3 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, Dz. U. z 2004 r. Nr 96, poz. 959 i Nr 238, poz. 2390, z 2006 r. Nr 50, poz. 362 i Nr 126, poz. 875 oraz z 2007 r. Nr 192, poz. 1394).
2. Wg. stanu na wrzesień 2009 r.

lokalizacja	zabytki modernistyczne	
	wpisane do rejestru zabytków	ujęte w ewidencji zabytków
Gdynia	29	346
Wejherowo	1	36
Jurata	1	24
Sopot	2	13
Lębork	1	1
Hel	1	
Gdańsk		27
Tczew		28
Starogard Gdański		26
Jastarnia		7
Kartuzy		6
Bytów		3
Puck		3
Dzierżgoń		2
Gniew		1
Władysławowo		1
Pruszcz Gdański		1
Nowy Staw		1
ilość	35	526
razem	561	

Tab. 1 Zabytki modernistyczne w województwie pomorskim – stan wrzesień 2009 r.

Charakterystyka zasobu i próba waloryzacji

Dawniej i obecnie do rejestru zabytków wpisywane są te obiekty, które posiadają wartość artystyczną, historyczną lub naukową³. Jednakże w odniesieniu do budowli o stosunkowo krótkiej metryce, jak obiekty modernistyczne dotychczasową ocenę wartości należy pogłębić biorąc pod uwagę takie elementy jak:

- ocenę walorów kompozycyjnych,
- nowatorstwo, zastosowanie niekonwencjonalnych rozwiązań,
- występowanie elementów charakterystycznych dla stylistyki obiektów i zespołów z poszczególnych okresów,
- integralność architektury w odniesieniu do spójności jej komponentów: planu, wyposażenia, zastosowanych form i detalu.

A zatem obowiązujące trzy podstawowe kryteria wartościowania powinny być rozpatrywane szeroko z uwzględnieniem oceny komponentów właściwych dla specyfiki tego typu budowli. Stąd wartość artystyczna winna być rozpatrywana w odniesieniu do formy obiektu, wartość naukowa do autentyczności idei, materiału, funkcji i konstrukcji oraz nowatorstwa, natomiast wartość historyczna w odniesieniu do tożsamości miejsca, ludzi i zdarzeń.

W oparciu o przedmiotowe kryteria, w wyniku analizy zasobu architektury modernistycznej regionu poszczególne obiekty podzielono na cztery podstawowe grupy.

I. O randze międzynarodowej – posiadające w szczególności: unikatowe wartości artystyczne, nowatorskie rozwiązania, wyszukaną kompozycję bryły i elewacji, zachowaną integralność architektury z jej komponentami, elementy charakterystyczne dla stylistyki obiektów z okresu powstania będące przykładem ważnego rozdziału w historii architektury światowej. W szczególności są to:

1. Modernistyczny zespół urbanistyczny śródmieścia Gdyni;
2. Budynek biurowy ZUS, Gdynia, ul. 10 Lutego 24;
3. Dom mieszkalny Funduszu Emerytalnego BGK, Gdynia, ul. 3 Maja 27-31/ ul. Batorego 36;
4. Kamienica Pręczkowskich, Gdynia, Skwer Kościuszki 10-12;
5. Kamienica Orłowskich, Gdynia, ul. Świętojańska 68;
6. Kamienica A. Ogończyka-Blocha i L. Mazalona, Gdynia, ul. Świętojańska 122;
7. Kamienica Krenskich, Gdynia, ul. Świętojańska 55/ ul. Żwirki i Wigury 4;
8. Kamienica A. Jurkowskiego, Skwer Kościuszki 16;
9. Dom Żeglarza Polskiego, Gdynia, al. Jana Pawła II 3;
10. Hala Targowa, ul. Wójta Radkego 38
11. Elewator zbożowy w porcie, Gdynia, Nabrzeże Indyjskie/ ul. Indyjska 1;

3. Art. 3 pkt 1 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, z późniejszymi zmianami).

12. Chłodnia w porcie Gdynia, ul. Polska 20;

II. O randze ogólnopolskiej – posiadające w szczególności: wybitne wartości artystyczne, wyszukaną kompozycję bryły i elewacji, zachowaną integralność architektury z jej komponentami, elementy charakterystyczne dla stylistyki obiektów z okresu powstania, będące przykładem ważnego rozdziału w historii architektury krajowej. W szczególności są to:

1. Budynek Sądu Rejonowego, Gdynia, Pl. Konstytucji 5;
2. Kamienica Hundsdorffów, Gdynia, ul. Starowiejska 7 / ul. Abrahama 2;
3. Kamienica F. Wegnera, Gdynia, ul. Świętojańska 89;
4. Kamienica bliźniacza M. Mikicińskiego i L. Dańkowskiej, Gdynia, ul. 10 Lutego 35/35a;
5. Kamienica Wiesława Tuchołki, Gdynia, ul. Armii Krajowej 9;
6. Kamienica S. Kryna z kinoteatrem, Gdynia, ul. Świętojańska 36;
7. Łuszczarnia ryżu, Gdynia, obszar portu;
8. Magazyn długoterminowy „H” w porcie, Gdynia, ul. Polska 17;

9. Zespół budynków Szkoły Morskiej, Gdynia, ul. Morska 83;

10. Sanatorium proj. Fritza Högera, Gdańsk, ul. Polanki 117;

11. Zespół budynków szkolnych, Gdańsk, ul. Pestalozziego 7-9;

12. Budynek Kasy Chorych, Gdańsk, ul. Wałowa 27;

13. Fabryka tytoniu, Gdańsk, ul. Łąkowa 39-44;

14. Helene-Lange Lyzeum, Gdańsk, ul. Hallera 107;

15. Kościół p.w. Bożego Ciała, Hel, ul. Żeromskiego;

16. Pensjonat Rodzina Urzędnicza, Jurata, ul. Świętopełka 7.

III. O znaczeniu regionalnym – posiadające w szczególności: cenne w skali regionu wartości artystyczne, wyszukaną kompozycję bryły i elewacji, zachowaną integralność architektury z jej komponentami, elementy charakterystyczne dla stylistyki obiektów z okresu powstania, będące przykładem ważnego rozdziału w historii architektury regionu, wartości składające się na tożsamość regionu.

IV. O charakterze lokalnym – posiadające w szczególności: istotne w skali lokalnej wartości

Tab. 2. Wstępna waloryzacja zabytków modernistycznych położonych na terenie województwa pomorskiego – stan wrzesień 2009 r.

lokalizacja	zabytki modernistyczne			
	o randze międzynarodowej	o randze ogólnopolskiej	o znaczeniu regionalnym	o charakterze lokalnym
Bytów				3
Dzierzgoń			1	1
Gdańsk		5	16	11
Gdynia	12	9	ok. 42	ok. 306
Gniew				1
Hel		1		
Jastarnia			3	4
Jurata		1	21	2
Kartuzy			2	4
Lębork			1	1
Nowy Staw			1	
Pruszcz Gdański				1
Puck			2	1
Sopot			8	7
Starogard Gdański			8	18
Tczew			10	18
Wejherowo			19	18
Władysławowo			1	1
ilość	12	16	135	397

artystyczne, ciekawą kompozycję bryły i elewacji, elementy charakterystyczne dla stylistyki obiektów z okresu powstania, wartości składające się na lokalną tożsamość.

Ogólne dane statystyczne przedstawia tabela nr 2. Należy jednak podkreślić, że celem tej oceny nie jest powrót do obowiązującej przed laty w Polsce klasyfikacji zabytków. Powyższe zestawienie ma być wskazówką dla organów ochrony zabytków w celu objęcia ich szczególną ochroną i opieką. Jednocześnie waloryzacja ta może być zarówno pomocą dla jednostek samorządu terytorialnego, które w oparciu o realizację działań programowych coraz częściej wspierają prace przy obiektach zabytkowych jak również dla stowarzyszeń i lokalnych organizacji pozarządowych, których działanie łączy się z ochroną dziedzictwa kulturowego.

W tym miejscu na szczególną uwagę zasługuje przykład jedyne gdańskiego obiektu z okresu dwudziestolecia międzywojennego, jaki opisany został w europejskiej literaturze naukowej. Wiosną 2007 r. dokonano modernizacji fragmentu budynku sanatorium autorstwa jednego z najwybitniejszych północnoeuropejskich architektów I połowy XX w. łączonego z nurtem ekspresjonistycznym - Fritza Högera. Obiekt ten powstał w wyniku rozstrzygnięcia konkursowego w latach 1930-31 w Gdańsku przy ul. Polanki 117. Stanowi funkcjonalnie i przestrzenne połączenie z założeniem dworsko-parkowym tzw. Dworu V z k. XVIII i pocz. XIX w. Wpis do rejestru zabytków tego barokowego założenia nastąpił 3 stycznia 1973 r. W uzasadnieniu decyzji organ ochrony zabytków arbitralnie stwierdził iż „(...) w 1931 r. powstaje (niezabytkowy) duży gmach szpitalny (...)”. Fakt ten tym bardziej dziwi, że działo się to w kilka miesięcy po objęciu ochroną zaprojektowanego przez arch. Romana Piotrowskiego budynku gdyńskiego budynku biurowego ZUS przy ul. 10 Lutego. Być może przesłanką za takim stanowiskiem konserwatora była po-

wszechna wówczas niechęć do obiektów autorstwa niemieckich twórców działających na tym terenie w okresie przed 1945 r. Niestety, do dnia dzisiejszego decyzji tej nie skorygowano. W efekcie czego wiosną 2007 r., na podstawie stosownego pozwolenia urzędu konserwatorskiego dokonano radykalnej modernizacji i rozbudowy jednego z dwóch najistotniejszych elementów bryły sanatorium. Skutkiem owego działania jest utrata czystości bryły i kompozycji elewacji, a tym samym integralności. Dzieło Högera, które jeszcze niedawno mogło stanowić wzorowy przykład gdańskiej architektury okresu międzywojennego dziś jest niemal jej karykaturą. Przypadek ten ilustruje jak w trakcie procesu decyzyjnego istotna jest treść sentencji decyzji. Brak precyzyjnego określenia przedmiotu ochrony nie tylko pozbawia organ ochrony zabytków oręża w negocjacjach z silnym inwestorem, ale także pozwala na dużą dowolność w podejmowaniu decyzji na prowadzenia prac.

Rodzaje zagrożeń

Zagrożenia związane z ochroną budowli modernistycznych są podobne jak dla innych obiektów zabytkowych. Wśród najważniejszych należy wymienić:

- samowolne modernizacje fragmentów elewacji,
- brak egzekwowania przez organy nadzoru budowlanego samowoli budowlanych,
- realizacja prac konserwatorskich przez firmy budowlane nie posiadające doświadczenia przy zabytkach,
- zbyt ogólne zapisy dot. ochrony zabytków modernistycznych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego,
- wtórne „dogęszczanie” zabudowy na obszarach modernistycznych osiedli i zespołów mieszkaniowych,
- poszerzanie przestrzeni mieszkalnych poprzez przebudowę elewacji kamienic (zabudowa loggi, balkonów, tarasów oraz wszelkie nadbudowy).
- brak badań (dot. kolorystyki, faktury elewacji)

1. Budynek biurowy dawnego Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych w Gdyni. Stan 2007 r. Fot. T. Błyskosz.

2. Kamienica A. Ogończyka-Blocha i L. Mazalona, w Gdyni. Stan 2009 r. Fot. T. Błyskosz.

3. Budynek chłodni w porcie Gdynia, stan 2009. Fot. T. Błyskosz.

4. Budynek Sądu Rejonowego w Gdyni, stan 2009. Fot. T. Błyskosz.

poprzedzających roboty budowlane,

- brak analizy dokumentacji archiwalnej, co może skutkować nieprawidłową realizacją prac.

Biorąc pod uwagę specyfikę architektury budowlanej modernistycznych powstałej w minionym wieku, która nierzadko wykonywana była z zastosowaniem nietrwałych materiałów, wśród zagrożeń należy dodać również zły dobór materiałów wykończeniowych (m.in. wypraw tynkarskich, okładzin) oraz nieprawidłowe uzupełnienia detali architektonicznych i elementów plastycznych (poręczy, krat, mozaik posadzkowych, lastryka).

Ponadto wskazać należy, iż ważnym i częstym problemem ochrony obiektów modernistycznych jest brak ciągłości funkcji, co najczęściej prowadzi do ich nieużytkowania. Skutkuje to tym, że wówczas proces dewastacji ulega znacznemu przyspieszeniu. Kolejnym problemem przy sprawowaniu ochrony nie tylko dziedzictwa modernistycznego, ale wszystkich typów zabytków ujętych w ewidencji są niedoskonałości prawne. W przypadku obiektów nie wpisanych do rejestru zabytków, gdzie brak jest miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego służby konserwatorskie

pozbawione są uczestnictwa w postępowaniach administracyjnych dotyczących pozwoleń na roboty budowlane, a tym samym możliwości kreowania polityki konserwatorskiej w odniesieniu do tych obiektów.

Kierunki działań

Ważną rolę w procesie ochrony dzieł architektury modernistycznej odgrywa szeroko pojęta edukacja i popularyzacja. Realizowane w tym aspekcie działania powinny nie tylko skupiać się na promocji tych dzieł, ale również dążyć do przekonania ich właścicieli i użytkowników oraz pracowników administracji samorządowej, iż zabytki te mogą stać się istotnym czynnikiem ożywienia i rozwoju.

Jednakże, jak pokazuje codzienność jednym z najważniejszych warunków sprawowania właściwej i rzeczywistej ochrony jest finansowanie prac przy zabytkach. Możliwość dofinansowania robót z pieniędzy publicznych tak rządowych jak i samorządowych sprawia, że właściciele i użytkownicy dalece łatwiej przyjmują ograniczenia swoich praw wynikające z uwarunkowań konserwatorskich wprowadzanych w imię interesu publicznego. Można się pokusić o ta-

5. Magazyn długoterminowy „H” w porcie w Gdyni, stan 2009. Fot. T. Błyskosz.

6. Projekt sanatorium autorstwa Fritza Högera, ze zbiorów BG PAN, skan z kwartalnika „30 dni” Nr 3, 2007 r., str. 53.

7. Fragment bryły sanatorium autorstwa Fritza Högera. Stan 2007 przed przebudową. Fot. D. Kula, skan z kwartalnika „30 dni” Nr 3, 2007 r., s. 54-55.

kie stwierdzenie, że nierzadko świadomość właścicieli o roli jaką pełni obiekt zabytkowy kształtują pieniądze. Stąd ważne jest, aby istniejące zasady finansowania były udoskonalane i uzupełniane. Jednym z kierunków takich zmian mogą być formuły wspierania właścicieli zabytków znane z krajów zachodnioeuropejskich, jak np. stosowne ulgi podatkowe.

8. Fragment bryły sanatorium autorstwa Fritza Högera. Stan w 2009 po przebudowie. Fot. T. Błyskosz.

Na koniec należy wyrazić nadzieję, że w perspektywie kilku najbliższych lat, działania zmierzające do uporządkowania systemu prawnej ochrony dzieł modernizmu, rozeznania zasobu i dokonania jego waloryzacji w skali kraju przyniosą wymierne efekty w postaci zapewnienia lepszej ochrony najbardziej wartościowych dzieł architektury modernistycznej w Polsce.